

שולחן עגול א

נון־קונפורמיזם -

מהותו של איש־הרוח?

סימפוזיון

אנו מביאים בזה פריט־כל של דיון סביב „שולחן עגול” שנערך ביזמתה של מערכת „קשת”, ראשון לשורה של סימפוזיונים שיוקדשו לבירור שאלות תרבותיות־חברתיות בעלות חשיבות עקרונית וישותפו בהם — בהתאם לגישה שהונחה ביסודו של רבעון זה — אנשים הידועים כמחזיקים בהשקפות שונות, מנוגדות אף קטביות.

ל„שולחן עגול” ראשון זה, שהתקיים בתל־אביב ב־2 בדצמבר 1958, נאספו שבעה אנשים והם: המנחה, אורי ראפ, סוציולוג ומבקר, מרצה בסמינר־הקיבוצים; עזריאל אוקמני, איש הקיבוץ הארצי של השוה״צ ומעורכי ספרית־הפועלים; ד״ר יהושע אריאלי, מדריך בהיסטוריה חדשה באוניברסיטה העברית; מנחם דורמן, פובליציסט, מעורכייה של הוצאת־הקיבוץ־המאוחד; אורי טל, מן המחלקה להיסטוריה של עם־ישראל באוניברסיטה העברית; דוד כנעני, איש קיבוץ מרחביה, מבקר; ובן־ציון תומר, משורר.

אורי ראפ: בפתיחת דיוננו אולי מוטב שנעמיד מספר שאלות.

הנושא הוגדר בנוסח של שאלה: האם נון־קונפורמיזם הוא במהותו של איש־הרוח? — עלינו להתרכז ככל האפשר בצמצום התופעה לגבי אנשי־רוח ולברר לעצמנו באיזו מידה השאלה היא מהותית לגבי איש־הרוח. המלה עצמה, „נון־קונפורמיזם”, נובעת מתופעה היסטורית והוסבה על הקבוצות הפורשות מן הכנסייה האנגליקנית באנגליה. יש להביא בחשבון שהנון־קונפורמיסט של אותה תקופה היה יחיד בתוך קבוצה ולא יחיד לעצמו. זאת אחת הבעיות שאפשר להעמיד גם בימינו — כלום ענין לנו בקבוצה שלמה שבתוכה היחיד הוא נון־קונפורמיסט או שמא הדבר קשור באינדיבידואליזם. המלה נון־קונפורמיסט היא שלילית בהוראתה — פירושה אי־השלמה, אי־הסתגלות לדבר שהוא ב„פורמה”. כלום ניתן להגדיר מהותו של דבר בתכונה שלילית? ואם נאמר שענין לנו כאן בתכונה שניתן להגדירה חיובית, האם יכולה זאת להיות תכונה משותפת של קבוצת בני־אדם? נון־קונפורמיזם ביחס למה? ולשם מה?

ועוד שאלה: במידה שרואים בנון-קונפורמיזם דבר מהותי, האם רואים אותו כך מפני שהוא יוצר משהו חיובי או שהענין הוא רק בפרישה, בעמידה מנגד, באי-הסתגלות? האם הנון-קונפורמיסט הוא תמיד „אאוטסיידר“ בעצם מהותו? והאם ענין לנו כאן בשלב היסטורי מסוים, כשהמגמה היא להביא לידי כך שלא יוצרך האדם להיות נון-קונפורמיסט? ובאילו מידה הנון-קונפורמיזם מתקשר לתופעות כדוגמת „מרד נעורים“? כשאנו אומרים „מהותו“ של איש-הרוח, האם כוונתנו לאיש-הרוח בכל הדורות והזמנים, כמו, למשל, לסוקרטס, או לאיש-הרוח בחברה שאנו חיים בה כיום?

ד"ר י. אריאלי: נראה לי שבדין ציינו כאן שמבחינה היסטורית המושג הוא שלילי. נון-קונפורמיזם נמצא מבחינה מושגית בניגוד ל-*established*. מכאן שנון-קונפורמיזם הוא גישה שמבחינה חיצונית לפחות היא שוללת קבלת ערכים רק באשר הם בעלי תוקף חברתי מקובל.

מכאן אפשר אולי להגיע להגדרה חיובית יותר של הנון-קונפורמיזם: כלומר, שקבלת גישות או עקרונות, על-כל-פנים נקיטת עמדה מעשית או רוחנית, צריכה לנבוע מתוך הכרעה אישית, בין חיובית בין שלילית. כל הכרעה שאינה באה מתוך שיקול אינדיבידואלי, אוטונומי, פנימי אינה הולמת את כבוד האדם.

הבעיה של הנון-קונפורמיזם היא, בדרך-כלל, בשאלה אם מהות הטבע הרוחני של האדם מחייבתו לכוון ולנהוג על פי הכרעות אישיות, באורח אוטונומי, מבלי להתחשב בסנקציה חברתית.

השאלה היא כאן גם מה אנו מבינים במושג „איש-הרוח“. לי אין המושג אומר דבר. אין טעם לראות, במושג זה מקצוע המצריך השקעה שכלית שיטתית, משום שאי אפשר לקשור את מושג ההכרעה האישית בתעסוקה מסוימת. אם עיקר משמעותו של המושג הוא ב„רוח“, כלומר — ישותו או מהותו של האדם כאדם, כיצור בעל אוטונומיה רוחנית, יכולים היינו לומר שהנון-קונפורמיזם הוא סימנו של אדם בעל מהות או אוטונומיה רוחנית; או שנוכל לומר שאותו אדם שבו מדובר כאן הוא איש הפועל מתוך הכרעה אישית בכל התחומים ומתוך אחריות מלאה שאינה נובעת מסנקציה חברתית, או שאינה מתחשבת בשום סנקציה שאינה עולה בקנה אחד עם דעתו שלו.

אורי טל: אנסה להתיחס לשאלה אחת בלבד — שאלת הנון-קונפורמיזם בחברה המודרנית, לא רק כדי לסייג את הדיון אלא גם מפני שההגדרה ההכרחית לדיון שלנו, מהו איש-הרוח, חייבת להינתן במקושר לתרבות מוגדרת שבה צומח איש-הרוח. לא הרי איש-הרוח בתרבות שבה הדת היתה שלטת כהרי איש-הרוח בחברה המודרנית.

לצורך הדיון אגדיר את איש-הרוח כאדם הפועל על פי עקרונות, כשהם עוגנים במערכת ערכית ודאית, בטוחה ומבוססת, כאשר ישנה ודאות בישותם וקיומם של

הערכים. תוקף קיומם של ערכים יכול שיבוא ממקורות שונים — יכול הוא להיות מטפיזי; ויכול הוא להתבסס על בקורת התבונה, כלומר בתחום ההכרה בלבד, שעה שאין הוודאות המטפיזית בקיומם של הערכים נוגעת בערכים כשלעצמם. בשלב זה של הגדרה כל אחד משני מקורות הוודאות — המקור המטפיזי או התבוני-הבקרתי — די בו כדי להגדיר את איש-הרוח.

מכאן אני רוצה לעבור לעצם הדיון.

האפייני למאה העשרים הוא השתלטות יחסיותם של הערכים ברוב הזרמים הרוחניים. האנושות שוב אינה מאמינה בוודאותם של ערכים. נובע מכאן בהכרח כי בתקופה של יחסיות הערכים איש-הרוח האמיתי, שערכיו מוגנים במערכת ודאית, הוא בטבעו ובמהותו נון-קונפורמיסט.

הזרמים העיקריים האפייניים לעולם המודרני ואשר הביאו לידי יחסיות הערכים הם: בפילוסופיה — הפרגמטיזם, שהביא את התרבות לידי יחסיות; במדעי-החברה — הפונקציונליזם, שאינו מעונין בערכים אלא מסתפק בפעולה של הדברים; בספרות ובחורת-הלשון — הסמאנטיקה, שאינה רואה ערכים קיימים אלא רואה רק את הפונקציות שלהם; אפילו הסטטיסטיקה נאחזת כיום בהסתברות ולא בסיביות, משמע שהיא מוותרת על ההכרה התבונית.

סיכום ההגדרות האלה הוא שכיום ניגשים לתרבות בקנה-מידה אחד, בשאלה „מה פועל?" לא התוכן עיקר אלא הפעולה.

איש-הרוח אינו יכול להסתפק בפעולתם של דברים, בפונקציות שלהם. גם הזרם האקזיסטנציאליסטי — ההצטמצמות ב„אני“, ב„עכשיו“ וב„כאן“ — אין עמו שום ערובה לישויות שמחוץ לסובייקט. המקור היחיד שממנו יש ערובה לקיומו של משהו הוא הסובייקט: העובדה שאני מתיחס למשהו מבססת רק את העובדה שההתייחסות קיימת ולא עוד.

איש-הרוח חותר לחשוף את הממשות ואת הישות; במאה העשרים הוא אפוא בהכרח נון-קונפורמיסט.

מנחם דורמן: אודה ואבוש שלא ירדתי לסוף דעתו של טל. לא שהדברים נראים לי פשוטים יותר, אלא דומני שבשיחה זו צריכות ההאחזויות להיות מוחשיות יותר, קרובות יותר.

אפשר לפטור את השאלה שהוצגה כאן בהלצה: אפשר לומר שאילו היו אנשי-הרוח נון-קונפורמיסטים במהותם הרי לא היו כמעט אנשי-רוח בנמצא, מאחר שרובם-ככולם הם אנשי זרם, המתנים ותלויים בהכרעות לא דווקא רוחניות. אך אמירה כזו יהיה בה אולי משום הוקעה ולא תחילתו של דיון בשאלה שהוצגה כאן. אני רוצה לומר דברים במסלול אחר. עצם ניסוחה של השאלה נראה היה לי קונפורמי מאד, מין ניסוחה של אופנה. ענין זה של הנון-קונפורמיזם כדבר רציני, כתופעה אידיאלית, צץ בחריפות רבה בארצות הדיקטטורה הסוציאליסטית או

הקומוניסטית; שם מילאה האינטליגנציה תפקיד נון־קונפורמיסטי. היא התמרדה. אנשי־הרוח — לא אנשי המנגנון, לא פועלים וכו' אלא אנשי־הרוח — עמדו בראש מרידות, ואחריהם הלכו ההמונים. אנשי־הרוח צעקו שהנון־קונפורמיזם הוא אוויר לנשימתם. גם בעולם המערבי הופיעה בעית הנון קונפורמיזם כבעית זכותו של היחיד על דעתו, הזכות לומר „לא“ כאשר הרבים אומרים „הן“ בתוקף עצום. המכנה המשותף בענין זה בין שני חלקי העולם המודרני המפולג נמצא, דומני, במנגנון הביורוקרטי. בבירוקרטיזם, המשתלט בכלכלה ובחברה והופך את האדם לבורג בלבד. אסתפק כאן רק בהערה ששרשה של בעיה זו נעוץ, כמדומה, בהתפתחותם של כוחות הייצור המודרניים ויחסי הייצור ההמוני. משהו מזה, בשדה הספרות היפה וההגות, משתקף, מצד אחד, ברומנים של דוידניצב ופסטרנק, ומצד שני — במחקריהם של ויליאם וייט („אדם הארגון“) והסוציולוגים האמריקאים בעלי הספר „ההמון הבודד“. אף־על־פי־כן נדמה לי כי ניסוחה של השאלה כאן איננו נכון ומשתמעות ממנו כמה אפשרויות של תשובות.

כמובן, ראשית־דבר מתעוררת השאלה מה זה איש־הרוח? לגבי הריהו איש שהדבר הרוחני הוא דומיננטי אצלו. בכל הכרעותיו בחיים הוא מרגיש את האמת שלו כדבר מצפוני, הכרתי; זהו כמעט מעין חוש ששי. הוא מרגיש את הדבר הרוחני שלו כאמיתו. דבר זה מכריע אצלו. הוא ניגודו של קרייריסט.

א ר י א ל י: הגדרת את האיש ולא את הרוח.

ד ו ר מן: בדרך־כלל נבין זה את זה כשנאמר את המלה „רוח“. ההבדלים אינם עצומים כל־כך. איש־הרוח לגבינו הוא האדם שהיצירה הרוחנית, האידיאה, מעסיקה אותו, איש שהרוח עשויה להיות מזבחו, איש שסולם־הערכים שלו שונה מסולם־הערכים האזרחי המקובל. אין פירוש הדבר שהוא נזיר ואינו מסוגל לעשות קריירה...

ר א פ: והרי זה הנון־קונפורמיזם!

ד ו ר מן: ...רציתי להדגיש כי כשמתגלעת התנגשות בין איזה אינטרס לבין דבר שהוא מגדירו כרוח, כמצפון, הרי איש־הרוח מכריע בעל־כרחו לצד האידיאה ומסקנותיה הממשיות. יש גם הגדרה עברית קלסית: אדם שאינו עושה את התורה קרדום לחפור בו.

ובכלל, אדם שהולך לחיות בקיבוץ בנגב, אנוס על פי רעיון ידוע, כלום אינו איש־הרוח? כלום הסופר שמוכר את עטו הוא איש־הרוח יותר ממנו?

בן־ציון תומר: תומס מן התפרנס מכתובה, והאם לא היה איש־רוח?

ד ו ר מן: ודאי. אבל תומס מן לא נשאר בגרמניה כשהועמדה בפניו ההכרעה. גודל רוחניותו בא בשעה שהכריע לעמוד על אמיתו, בשעה שנשט את מולדתו כדי לא להיות שותף לטומאה הנאצית... אך עלי לסיים. רציתי לומר כי בעיני נון־קונ-

פורמיזם הוא סיסמה ריקה. הבעיה היא „נון־קונפורמיזם לשם מה?” אדם ככול אינו יכול לרקוד, אך מי שפורק מעליו שרשרות עדיין אינו נעשה רקדן מתוך כך.

אריאל לי: האם אתה מגדיר נון־קונפורמיזם כשלילת קבלתו של ערך רק משום שהוא בעל תוקף חברתי, האם לגביך איש־הרוח עומד בניגוד לקונפורמיזם? במקרה זה אתה מקבל את ההגדרה שלי. אלא שאצלך הוא אינו מצטרף למחנה בגלל האמת שלו.

דורמן: בעיני הסיסמה בכלל היא ריקה מפני שאין טעם בנון־קונפורמיזם לשמו. „קשת” רוצה להיות, בתוך השאר, „מבע” לנון־קונפורמיזם, ואני חושב שבגלל זאת תיפשל. אין לה אמת שבגללה היא מוכרחה להיות שונה מאחרים. אלישע בן־אבויה היה הנון־קונפורמיסט של המסורת היהודית: הוא היה „אחר”. הוא לא היה „אחר” מפני שרצה להיות נון־קונפורמיסט אלא מפני שהיה לו ענין המאֵלצו להיות אחר. בין שצדק ובין ששגה הרי היה מה שהיה לא מפני שרצה להיות „אחר”.

עזריאל אוקמני: בדבר אחד אתמוך בדורמן — לא נגיע לתכלית אם נתאמץ להגדיר הגדרות מדויקות. חשבתי שמתכנסים כאן אנשים לא לשם הגדרות חד־משמעות אלא כדי לקבוע בבירור האם נון־קונפורמיזם יכול להתקיים כסיסמה, האם יש בו, או חייב להיות בו, תוכן מסוים.

אני חושב שבימינו ובסביבתנו נוהגים פחות־ערך בנון־קונפורמיזם ופחות זה מרוקנו מערכו.

נון־קונפורמיזם אינו תכונה. הוא בחירה. הוא אינו בא ממילא.

כל בחירה היא רעיונית. אך לא כל בחירה היא ממילא נון־קונפורמיסטית. אם מישוה רוצה לכתוב שירים לא כמו אלתרמן אין הוא נעשה על־ידי כך נון־קונפורמיסט. אצל פסטרנק, למשל, הרי זה בהחלט נון־קונפורמיזם. אם הוא לא ויתר על דרך כתיבת שיריו הרי לא היתה כאן רק בעיה של ויתור על צורה.

רק אם נניח שההיסטוריה איננה גיבוב של מקרים, אם נניח שהיא הולכת לאיזה מקום, שיש לה תכלית, אז אפשר יהיה לקבוע שקיים נון־קונפורמיזם. במקרה זה הנון־קונפורמיזם יהיה ההתנגדות למי שמעכב את מהלכה של ההיסטוריה. לא כל קבלת המוסכם היא קונפורמיזם. המוסכם יכול לאחד את ההמונים, וההתנגדות לכך לא תהיה ממילא נון־קונפורמיזם. גם הנון־קונפורמיזם עיקרו הוא בחירה מדעת. אז יש לו תפקיד חיובי. לא כל אי־כניעה למוסכם היא ממילא דבר חיובי. נון־קונפורמיזם לעולם אינו „ברוגז” ולא ביטול אלא דווקא קבלת עול־מצוות. הוא עמדה לוחמת מובהקת, ללא פרישה. אינני יכול לקבל, למשל, שכל המפלגות הן מושחתות ולכן הפורש הן נון־קונפורמיסט; רק אם הוא פועל לשם משהו, אם הוא פורש כדי ללחום למען משהו — רק אז הוא נון־קונפורמיסט חיובי.

לא האינדיבידואליסט דווקא הוא הנון־קונפורמיסט; אין האינדיבידואליזם יסוד הנון־קונפורמיזם.

בשאלת איש־הרוח היו לאורי טל ההגדרות הטובות ביותר. אך הוא נשאר עומד בהגדרות בלבד, שאם נקבלן יהיה עלינו לומר שאין אנשירות בדורנו. עמדה לוחמת היא ביטוי חיצוני של איש־הרוח האמיתי. אינני יכול לבטל אנשים שלא התמרדו אלא ששתקו. אינני יכול לומר שבכך חדלו להיות אנשירות. שאם כן, הייתי צריך להגיע לידי יאוש ולומר שאין אנשירות.

נוח היה לומר שאיש־הרוח הוא איש „פלפל לא אוכל” — אך איני יכול להיות בנוחות כזאת ולומר שזו התכונה היחידה.

אשר למה שאמר דורמן על איש־הנגב, דבריו נכונים ברגע שהנגב הוא רעיון ולא מושג גיאוגרפי. לנגב הלכו אנשים גם בגלל השכר הגבוה, והם אולי גם האנשים שבנו את הנגב. לאיש־הרוח הנגב הוא בחירה. הנון־קונפורמיזם נתגלה בימינו בתוקף רב בארצות הסוציאליזם. הוא נתגלה אצל אותם סופרים שהזדהו עם כל מה שנעשה שם והיו שותפים לו שלא־מדעת, עד שבא רגע שבו נעצרו ושאלו את עצמם: „הייתכן? סופר אחד בפולין אמר בשירו: „האם חסרתי את חסד הראייה או את חסד העוורון הנוח” — היתה להם תקופה ממושכת של „עוורון נוח”, שהוא בהחלט חסד. בהתקוממות נגדו נתגלה, לרגע אחד, נון־קונפורמיזם.

נראה לי כי יש מן המועיל בפגישה הזאת. זאת פגישה בהחלט בלתי־רגילה של אנשים מפינות שונות ומקצוות שונים, פגישה מסוג שאין אני רגיל בה. אשר לרצונה של „קשת” לשמש „מבע לנון־קונפורמיזם ולחיפוש־דרך”, רוצה אני לשאול אם זה ענין של צורה או יש בכך גם תוכן?

תומר: אפתח בשתי ציטטות.

בספר „שירת רוסיה”, באחד השירים של פופאנוב נאמר: „חפשו־נא דרך חדשה!... החלומות נדלו עד תום”, וב„ד־ז־יאגו” של פסטרנק מדובר על „איה־פרינציפ־יוניות של הלב”.

משמעות הציטטות לגבי, גם אצל פופאנוב גם אצל פסטרנק, היא ששניהם העמידו את הנון־קונפורמיזם כתכונה ולא כבחירה. עם זאת כתיבתם מקורה לא דווקא בהשקפת־עולם אלא בהרגשה. גם כשהסרה לך השקפת־עולם וגם שעה שיש בך רק הרגשת־עולם נוסח „כלכל לא אוכל”, מותר לך להיות נון־קונפורמיסט.

דורמן: האם באמת אתה חושב שציטטות אלו הן ביטוי של נון־קונפורמיזם ולא ההפך הגמור — פרי של אמונה אחרת? אם הלב אומר על עצמו שהוא מחוסר פרינציפים הרי זו אמירה הנובעת, אולי, מתוך פרינציפים אחרים דווקא.

תומר: כשאומרים „החלומות נדלו עד תום” אין משתמע מכאן דווקא שכבר יש חלום אחר — אין מציבים כאן חלום אחר שכנגד.

ועתה, לדבריו של אורי טל. אני מכיר מעט מאד אנשים, שאינם דתיים, שיוכלו להתימר לשאת אותם ערכים מוחלטים שרק מהם יהיה תוקף לדבריו של איש־הרוח. בימינו הדברים האלה הם בלתי־אפשריים. מלה כמו „הומניזם“ במובן מופשט היא ודאי ערך נצחי — אבל יש עמה לא רק ניתוח של מוסר אלא גם רפלקס, מוסרי. אצל פסטרנק קיים רפלקס מוסרי, ואין בכך העמדת מערכת אחרת של מוסר־שפנגר. דבריו של אוכמני עלולים להיות מסוכנים מאד. אני אילו הוצרכתי להתמודד עם מערכת מסוימת קיימת, אינני יודע אם באורח רציונלי הייתי מסוגל להתמודד, אף־על־פי־כן אני חש שמערכת זו אינה נוחה לי, אף בלי שאציב מולה מערכת אחרת.

לגבי „קשת“ אמרתי בזמנו שכאן יכול להיות גם הקונפורמיזם המובהק ביותר. יש הן־קונפורמיזם זול, גנדרני (ואינני מתכוון ל„קשת“). המלה „הן־קונפורמיזם“ יכולה להיות ריקה מכל תוכן וגם מכל רפלקס מוסרי מפני שבעצם היא מוציאה את עצמה מראש ממערכת של התרחשויות. ואינני מכיר שום משטר שבצורה זו או אחרת לא חייב את אנשי־הרוח שבמסגרתו לקונפורמיזם. (לא במקרה הזכיר כאן אורי ראפ את סוקרטס). לגבי דבר אחד הוא עקרוני מבחינת איש־הרוח: כל תקופה היא בהכרח קונפורמיסטית. גם תנועות בלתי־קונפורמיסטיות מגיעות לקונפורמיזם. כל מהפכה עד כה נעצרה במקום מסוים, כולל את מהפכת אוקטובר. הרי כבר אמר מרקס: אין שלטון מוותר מרצונו החפשי על שלטונו.

איש־הרוח, בין אם יש לו מערכת עקרונות קבועה ובין אם אין לו, לפעמים גם אם אין בו אלא התכונה של „כלכל לא אוכל“ — הריהו הפירצה הראשונה בחומת הקונפורמיזם. אולי במאוחר יותר קם מישהו שנותן לבוש לאותם הדברים שהם תוכן התקוממותו. המושג איש־הרוח משתנה מתקופה לתקופה, אבל מה שנשאר הוא נאמנות עקשנית לדברים שלפעמים אינם ניתנים להגדרה. לרפלקסיה, והם אותו חומר־הנפץ הממלא בראש־וראשונה תפקיד חיובי, לא דווקא שלילי. כל חברה של ממש צריכה להיות מעונינת באלמנטים הן־קונפורמיסטיים. אפילו הדאדאיזם אפשר לראות בו תקופה קצרה וקיימנית, אבל כתוצאה ממנו התפתח הסוריאליזם.

דור מן: האנשים הללו הולידו ערכים רק כשהרגישו שההן־קונפורמיזם כשלעצמו הוא דבר ריק.

תומר: ההן־קונפורמיזם יכול להיות בפירוש רק תכונה, ובחירה בתכונה זו: אתה בוחר בתכונה ולא משתק אותה.

דוד כנעני: יושבים כאן אנשים מחוגים שונים, בעלי מזגים שונים ועיסוקים שונים, ודבר זה ניפר מאד בויפוח. הוא ניפר בכך שאנו מיחסים משמעויות שונות לאותן מלים עצמן. ואינני מסכים עם אוכמני שאין חשיבות להגדרות. דווקא להן יש חשיבות רבה מאד.

אותי מעניין במסגרת זו קודם־כל איש הרוח. אינני מסכים עם דורמן שהחליפו באיש־המצפון. אדם ההולך לנגב הוא אולי איש־מצפון וכו' אך אין הוא נעשה עלידי כך איש־הרוח. יש הבדל בין איש־מצפון ואיש־הרוח. יכול להיות איש־מצפון שהוא קונפורמיסט מובהק, ממלא צוים, נשמע לפקודות וכו'. איש־הרוח אחר הוא, גם מבחינה פסיכולוגית גם מבחינה סוציולוגית. קודם־כל הרי זה עיסוק מסוים, שליחות מסוימת, שעיקרם אינו במעשה אלא בהגות, באבסטרקציה, בהכללת־הנסיון.

איש זה ממלא תפקיד חברתי מוגדר מאד. הוא קרוב למה שנקרא הטיפוס הקונ־טמפלאטיבי. לא רב הקהילה, לא מנהיג המפלגה, ששיקולם מושפע יום־יום משיקולים תועלתיים, אלא איש ששיקולו מתרחק מהם, הרואה את תפקידו כמתקשר אל העבר וההווה ומקיף שטחים רבים. הגדרתי מתקרבת לאספקט הפילוסופי שעליו דיבר אורי טל. אפשר לצרף לכך גם את הגדרתו של אריאלי לפעולה מתוך אוטונומיה פנימית.

לא אפסוק סופית אם הנקודה המכרעת באיש־הרוח היא נון־קונפורמיזם. איש־רוח אמיתי מוכרח להיות אדם בעל אֶלסטיות וערות פנימית רבה עד מאד. מעטים מאד אנשי־הרוח שעברו את גיל ה־40 ואינם יושבים על "כסא"; אחרי גיל זה צפויה הסכנה של התאבנות, והאדם קשה לו כבר לתפוס נקודות־ראות חדשות וכו'. על שום כך איש־הרוח חייב להיות מצויד ברגישות חזקה. חובה עליו לבדוק את עצמו בלי הרף: האם מה שהתנגדתי לו אתמול אני מתנגד לו גם היום, האם השגי המדע וכו' לא שינו את פני הדברים. עליו להיות גמיש מאד, לבחון את עצמו לאורן של עובדות חדשות.

ראינו תנועות נון־קונפורמיסטיות שסיימו במהירות עצומה בקונפורמיזם. בעולם כולו היו מיליונים שנגררו וקיבלו את "הריאליזם הסוציאליסטי" גם בזמן שאיש לא הכריח אותם לכך. הוגידעות, היסטוריונים וכו' הלכו שבי אחרי התפיסה שלפיה ההיסטוריה מתקרבת לשעת־האפס שלה, לתחנה סופית שאחריה נגמרת כל התפתחות, ושצריך לעלות על הרכבת הנכונה כדי לא להישאר סתם דומן להיסטוריה. זאת היתה מין משיחיות. אלה היו במובן ידוע השבתאים של התקופה המודרנית.

מבחינה זאת איש־הרוח מוכרח להיות נון־קונפורמיסט. אבל אינני רוצה להישאר בתחום זה. אני אומר: נון־קונפורמיזם סתם אין לו כל משמעות. אם יש שליחות ותפקיד לאיש־הרוח הרי זה תפקיד בשביל הרבים — ופירוש הדבר תכלית, אחריות, ארגון. בכך אנו מפליגים מיד לתוך חיי החברה, המדיניות, על כל הכרוך בזה.

גם איש־הרוח מוכרח לשלם את המחיר. עת ספוד, עת רקוד, עת דבר, עת שתוק. אם האיש מאמין במערכת ערכים ורוצה להגשימה בפועל־ממש הרי לפעמים מוכרח הוא גם לשתוק. לא לזמן ארוך, הואיל ואז משתנים הדברים כליל. אבל אני יכול לתאר לעצמי שעת־חירום קצרה. איש־הרוח הקשור במפלגה, בתנועה חייב לקבל זאת

מרצון: לגנוז לשעה קצרה את הנון־קונפורמיזם שלו. כמובן, טמונה כאן סכנה לא קטנה. הסכנה שהרוח חדלה להיות רוח והאיש חדל להיות איש ונעשה חדל־איש. לא מחלה אחת בלבד אורבת לחברה האנושית. סכנות נשקפות לה גם מקונפורמיזם וגם מנון־קונפורמיזם. על־כל־פנים חייב איש־הרוח לחתור לאמת שאיננה אמת ליחיד אלא לרבים. אצלנו זה נקרא סוציאליזם.

הלחץ הקונפורמיסטי היה עצום בכל חברה, בחברה הפרימיטיבית הדתית של ימי הביניים, בחברה היהודית־הרבנית. אינני בטוח אם אמנם בחברה של ימינו הלחץ הוא גדול הרבה יותר. מכל־מקום תפקידו של איש־הרוח בזמננו מתעצם והולך מפני שעליו להגן לא רק על השקפות, לא רק על מתן כיוון נכון להיסטוריה, אלא גם להגן על עצם טעמם של החיים האנושיים מפני הסטנדרדיזציה המתפשטת וכובשת.

ר א פ: רצוני לחלוק על נקודה אחת שהיתה משותפת לכל הדוברים הקודמים. הכל תפסו כאן את איש־הרוח כדבר אידיאלי, דבר שצריך לשאוף אליו. אינני יודע אם זה הכרחי. מדוע איש־הרוח ה"קונטמפלטיבי" הוא איש־רוח ואילו הרב של קהילה אינו כן. מחנך כאלפרד גורת וייטהד הוא איש־רוח ואילו המורה הפשוט אינו כן? צריך לקבוע את קריטריון. אינני רוצה לגשת אל הרוחניות גישה נורמטיבית אלא גישה תיאורית פשוטה. יש תפקידים רוחניים בחברה, ועובדים רוחניים עוסקים בה. בקרבם של אלה איש־הרוח הוא היוצר.

השאלה העומדת כאן לדיון יש עליה תשובה עובדתית היסטורית: לא. אין הנון־קונפורמיזם הכרחי למי שיוצר בשטח הרוח. תומס מאקווינו ואריסטו היו אנשי־רוח דגולים ועם זאת היו קונפורמיסטים. בכל תקופה יש אנשי־רוח קונפורמיסטיים המביעים בצורה קונפורמיסטית את תחושת התקופה ואת עולמה הרוחני. החיים דורשים את שלהם וכל אדם חי את חיו ממילא בצורה קונפורמיסטית. הנון־קונפורמיזם יכול להצטייר רק על רקע של קונפורמיזם טבעי ו"ממילא". האנשים שיצרו אותן התיאוריות אשר עליהן מתקומם אורי טל הם עצמם אנשי־רוח.

אפילו האמירה "כלכל לא אוכל" יכולה להיאמר במלוא הלהט כאמירה קונפורמיסטית. יכול איש־רוח להופיע כלפי חברה מתוך קבלה גמורה של ערכיה המוצהרים ולהגיד: "אתם אינכם בסדר כלפי הדברים שאתם מכריזים עליהם". זוהי בקרתיות. אבל בקרתיות קונפורמיסטית. אמיתו של המבקר הזה היא קונפורמיסטית לגבי החברה בה הוא חי.

מדוע בכל־זאת יש נון־קונפורמיזם, במובן של שלילת יסודותיה של חברה נתונה ולא רק של דרכי הביצוע שלה?

כאן יש להבדיל בין התופעה בכל הדורות לבין התופעה בדור שלנו. בכל הדורות איש הרוח הוא איש שאר־הרוח. הנוצר באמת ערכים חדשים, והצד הרוחני המיוחד שלו הוא לא בקבלת האלטרנטיבות שנמסרו אלא ביצירת אלטרנטיבות חדשות. לכאורה תפקידו של צייר הוא לצייר מה שהכל רואים. אבל הצייר הגדול

בא לא רק לבטא מה שהכל רואים אלא ללמד את הכל לראות ראייה אחרת. כך גם בשירה. אם תפקיד המשורר ליצור עול־תחושה חדש הרי לזה אני קורא כרגע שאר־רוח. סוג מסוים של פעולה הפורצת דרך למשהו חדש שאחרי־כך יהיה קונ־פורמיום, זהו נון־קונפורמיזם חיובי, קונסטרוקטיבי. הוא צועד צעד ראשון בתלם חדש שבו החברה עתידה ללכת.

בסוף כל תקופה בהיסטוריה מופיע נון־קונפורמיזם שהוא הכרחי לקידמה האנושית. ומסוכן להכתיב מראש את טיבו של הנון־קונפורמיזם הנחוץ להתפתחות ההיסטורית של העתיד. אפילו תנועה כמו זו של הדאדאיזם באמנות היא קונסטרוקטיבית — כי היא דומן המצמיח משהו חדש. וברגעים ידועים הדבר הקונסטרוקטיבי ביותר הוא להיות הרסני.

בדור שלנו אנו חייבים להיות סקפטיים יותר. יש בתוכנו הרבה אנשי־רוח קונסטרוק־טיביים ההולכים למעברות. למשל, המקבלים עול מצוות — ותבורכנה ידיהם — אבל הנון־קונפורמיזם הוא כיום הכרח התקופה, נורמה לכל איש הרוצה לראות אופק רחב יותר.

יש בימינו סתירה בין הצנטרליזציה לאידיאל של דה־צנטרליזציה. בעיות חמריות וחברתיות אפשר לפתור רק במדה גדולה יותר של תיכנון, והדבר מחייב מידה עצומה של קונפורמיות. האסון הוא בזה שמתוך כך החברה יכולה להגיע לידי התאבנות. הקונפורמיות האדוקה מחזירה אותנו למצב בו לא ישאר כמעט פתח לאותה פלסטיות של האופי האנושי, הבאה על ביטויה כשמעמידים בפני האדם אפשרויות חדשות, אותה פלסטיות שעד כה עשתה את ההיסטוריה.

אם אנו מודים בכך שתיכנון טכנולוגי הוא הכרח הרי חייבת להיות התנגדות מוחלטת של אנשי־הרוח לקונפורמיות מקבילה בשטח הרוחני — אי־קבלת דין ומרות, אנרכיזם קיצוני, וקודם־כל מתוך הצורך להעמיד משקל־שכנגד. הערובה לחירות האדם בשלב שאחרי הבא היא באנשי־הרוח. וכיום הנון־קונפורמיזם הוא תפקידם, הוא הכרח השעה, הוא הדבר שאנו צריכים להטיף לו.

אנו חיים בעולם מזועזע, בעולם שאפשר להשתגע בו. כיום כל אדם נורמלי הוא בעצם בלתי־נורמלי. איש־הרוח, אפילו אינו אלא דאדאיסט, הוא משקל־שכנגד חיובי.

דורמן: אם אין לו ערכים להעמידם מול סביבתו, יתנהג קצת אחרת בתוך חוג מסוים ומשך תקופה מסוימת, אך בטבעו ישאר מה שהוא באמת — קונפורמיסט בעל תסרוקת אחרת. כי נון־קונפורמיזם כשלעצמו הוא גלגל ריק שאיננו מניע שום דבר.

ראפ: אני דיברתי לא על אדם סתם בהתנהגותו החברתית אלא על יוצר המתגלה ביצירה רוחנית. כוונתי היתה פשוטה: אני רואה היום בני־אדם ש"משתגעים" ואני חושב שהם נושאים בשורה מסוימת גם אם אינם צודקים. העמדתי כאן ערכים ברורים למדי: יצירת ערכים בחברה שתפתור את הבעיות החמריות בדרך טכנולוגית וביתר

צנטרליזציה תוך עמידה עקשנית על חרות אנושית ועל כושר היצירה של אלטרנטיבות חדשות. איש־רוח אחראי נאלץ היום לתמוך במגמת הריכוזיות למען שיפור העתיד, ועם זאת לשנוא מגמה זו ולחפש מוצא ממנה לכשנפתור כמה בעיות־יסוד. אנו חייבים לחפש ערכים חדשים, ולו גם כדרך הילד הקטן, המגשש בתנועותיו עד שהוא מוצא את התנועות התועלתיות. נגשש עד שנמצא איזה מוצא...

ד"ר אריאל ל: לגבי הגדרת איש־הרוח של אורי טל. איני חושב שאפשר להגדיר איש־רוח כאדם בעל מערכת עקרונות שהוא מרגיש בהם ודאות, כאדם שלא עמד בהכרעה אישית מתמדת אלא קיבל עקרונות למען בטחון וודאות. אם נטול את הדוגמות שלך — את הקנטיאני, ההגליאני והמרקסיסט — הרי אין הן נמצאות על בסיס אחד. הקנטיאניות היא פורמלית, היא אינה נותנת ודאות אלא בקנה־מידה של בקריות. להבדיל מהגל ועוד יותר ממרקס, שנתן ודאות אך הביא לתביעה של קונפורמיות מוחלטת המחייבת את הכל ללכת בדרך האמת האחת.

אם איש־הרוח יש לו תודעה של ערכים ודאיים הוא לא יגיע לבדיקה המתמדת, ההכרחית לנון־קונפורמיזם. מי שקיבל את הוודאות המוחלטת של העקרונות המרקסיסטיים נפסקה אצלו הבקורת, וודאות העקרונות הביאה לידי קונפורמיות.

לדברך, טל, על יחסיות הערכים בעולמנו, הרי רצוני להוכיח שמדברך נובע ההפך. דווקא עולם זה מוכרח להיות נון־קונפורמי. אם, כדברך, הפרגמטיזם או האקזיסטנציאליזם משאירים רק את הקביעה האישית, הרי ממילא לא יכולה להווצר כאן קונפורמיות. מאחר שכל אחד הוא עולם סגור שאינו יכול לקבל את עולמו של השני, הרי זוהי התפתחות קיצונית של נון־קונפורמיזם.

למען האמת, אין הדבר כך. הפרגמטיקנים, גם דיזאי וגם ברטרנד ראסל, הם אנשים שמבחינה סוציולוגית היו שיא הנון־קונפורמיזם. הם הפרידו בין ממלכת הערכים ובין ממלכת האמצעים, והם קבעו שממלכת הערכים אינה עומדת למבחן של יחסיות או אי־יחסיות, מפני שהיא מערכת של בחירה.

ביחס לדברי אוכמני, שאלתו היתה האם נון־קונפורמיזם יכול להיות פונקציה כשאנו מאמינים בתהליך היסטורי שהוא בעל כיוון, וכאן אני שואל: מדוע האמונה בקידמה צריכה לחייב את הפרט לפעולה כלשהי? ודאי אתה זוכר את הדוגמה המפורסמת שהביא דוסטויבסקי: נניח שהפעולה מביאה תועלת לכלל האנושות, אך היא משאירה תינוק אחד סובל... הנון־קונפורמיסט יסתכל בתינוק דווקא.

היתה שאלה איך בכלל מצטרף נון־קונפורמיזם לרעיון של קידמה אנושית. אפשר להניח, כדברי ראפ, שהנון־קונפורמיזם הוא פתיחת דרכים חדשות לקידמה האנושית, שהוא פותח דרכים חדשות לקידמה במידה שהוא סר מן הדרך הסלולה. לו היינו מאמינים שההיסטוריה זורמת לפי איזו חוקיות, הרי המסקנה המתבקשת תהיה לזרום יחד אתה. אבל נוצרת דילמה, שאם המטרה היא ברורה ונתונה הרי כל הפעולות

הן אמצעים, ובשאלה של אמצעי לא תוכל להופיע שאלה של קונפורמיות או נוך־קונפורמיות אלא של תועלתיות בלבד.

אכן, היסטוריון שמרני כמו ראנקה טען שאינו יכול לקבל את תפיסת הקידמה מאחר שהיא פוגעת בכבוד האדם, נוטלת ממנו אפשרות של הכרעה, והופכת אותו לכלי, למכשיר. מכל־מקום אינני רואה כיצד ההנחה של הקידמה, הקבועה מראש כביכול, יכולה לפתח גישה של נוך־קונפורמיזם.

ביחס לדברי תומר. הוא הדגיש בעיה אהת: רצון האדם להיות את חייו־הוא, להגיע לידי חווית החיים מתוך חיים אינדיבידואליים. הרצון להגיע לחוויה אמיתית מביא לידי תופעות כגון דאדאיזם, לחוויה מתוך שלילת הקיים וחיפוש אחרי כל מימד של ביטוי שנראה שהוא חדש. ובאמת ההיסטוריה כתהליך הצטברות של טכניקות מביאה לידי מצב בו הפרט אומר — כמו שאמר בראמס, שלא בצדק כלפי עצמו — „אבוי לנו שנולדנו אפיגונים“. אבל נדמה לי כי ברצון זה של אינדיבידואליות עדיין אין אנו ממצים את בעית הנוך־קונפורמיזם, שאינו יכול להתבטא רק כמגמה של תחושה. הוא יכול להיות קו עקיב רק תוך הרגשה של אחריות, של התמודדות עם הקיים, כדי להגיע להכרעה מוחשית.

אורי ראפ הגדיר את איש־הרוח כאדם העוסק במקצוע הדורש השקעה מחשבתית, אינטלקטואלית. בעצם דיברת על עובדים רוחניים ולא על אנשי־רוח. יש הבחנה יסודית בין אדם העוסק בפעולה שכלית לבין איש־הרוח. השאלה שלפנינו היא, בעצם, היחס בין הקונפורמיות לבין איש שאר־הרוח. אני מסכים במאה־אחוז שכל אדם חייב להיות ממילא קונפורמיסט ברוב השטחים. כל אדם מקבל כאמונה את רוב הדברים שבהם הוא חי. יש כאן משום חסכון במאמץ. עם זאת היתה טעות מסוימת מצד ראפ כשהביא דוגמות של אנשי־רוח שהיו קונפורמיסטים מובהקים. (כאן יכול היה להביא כדוגמא את באך, טיציאן ומיכאל אנג'לו). אבל הוא עושה פרויקציה של הזמן שלנו לגבי הזמן ההוא. האנשים הללו יצרו למעשה סינתזה עצומה מן הערכים הנתונים, ובכך הפכו לערך חדש. תומס איש־אקווינו בתמונת הקוסמוס האורגני, ממלכת התכליות המודרגת, יצר ערך חדש. מעשה זה לא נעשה כמרד מסיבה פשוטה: הוא התמודד עם שני עולמות, העולם העיוני האריסטוטלי והעולם התיאולוגי הנמצא במשבר, ויצר סינתזה חדשה, אמיתית ומקורית משלו. סינתזות כאלו הן מעבר לקונפורמיזם. אפשר להשוותן לרצונו של אדם לעצב צורה עד שהחומר נעלם בתוך הצורה.

ראפ דיבר גם על הפונקציה ההיסטורית של נוך־קונפורמיזם: כיוון האנושות לפסים חדשים. מבחינה אופייקטיבית אולי הוא צודק. ג'ון סטיוארט מיל, ב„על החירות“, הגן על הנוך־קונפורמיזם כביכול מטעמים של תועלתנות, בגלל התועלת שהנוך־קונפורמיזם מביא לחברה. אבל אם אין הדבר מביא תועלת, כלום אסור להגן עליו? אם נניח לרגע שהגענו על־ידי התיכנון לעולם של אושר מלא, כמו שמציירו האקסלי ב„העולם החדש“ שלו, לסוגסטיה שבזכותה יהיה האדם מותאם לסביבתו ומאושר,

מה טעם ומה ערך יהיה אז לנון־קונפורמיזם? הרי יגרום רק תקלות פסיכיות. לכאורה ביסס ראפ את הנון־קונפורמיזם שלו רק על התועלת החברתית, אבל למעשה טען גם הוא לחירות האדם. אולי זהו עקרון שאינו מביא אושר, קדמה מדעית וכו'. אבל הבעיה שלפנינו היא מה הערך הקבוע, הבסיסי, בנון־קונפורמיזם שאותו הגדרתי כאוטונומיה של האדם, שיקול האחריות המוסרית בה הוא נושא בכל הכרעה והכרעה. אנו מחייבים אותו משום שמפלטנו האחרון לזכות החרות הוא האמונה במה שקראנו „רוחני“.

כאן אני מתקרב אל טל, באותה האמונה המיושנת שהאדם שייך לעולם רוחני ולא רק לעולם הטבעי. אני מדבר במושגים של מטפיזיקה פסולה, אבל כוונתי לומר שהאדם שייך גם לעולם שאינו מותנה על־ידי הטבע, ואם נחזור להגדרת החירות אצל קנט, הרי החירות היא הקביעה העצמית של האדם, המתאפשרת מתוך שהיא קשורה לשרשרת הגדולה של העולם הרוחני. לפי קנט הרי מבחינה זו האפשרות היחידה לביטוי של הרוח באדם היא בכך שיפעל מתוך בחירה והכרעה החלטית, מתוך הגישה שהוא מטרה לעצמו.

כאן אנו מגיעים לסתירה שכבר הוזכרה: מתוך כל פעולה של הרוח נוצרת תאבנות הרוח, מתוך מציאות שהיתה פעם התחלה נוצרת המציאות הקונפורמית. כל אותם נון־קונפורמיסטים, שמחו ויצרו דרכים חדשות, גרמו את התהליך ויצרו דפוס בעל תוקף כללי מחייב. סתירה זו אין אנו יכולים להימנע ממנה אלא חייבים אנו בהתמודדות מתמדת אתה, כדברי גיתה.

נוסף על כך קיימת הדילמה הקבועה של סוקרטס: האדם הרציונלי החש אחריות עצמית מכיר בהכרח של קיום חברה ודפוסים חברתיים מחייבים, הדמון שבתוכו מאלצו למרוד, אך הוא מקבל את המסקנות, נושא בתוצאות מתוך הבנה. כנעני אמר כאן שאיש־הרוח מוכרח לשלם את המחיר. אני אומר: ישלם את המחיר בחייו ולא בשתיקתו...

אנחנו כאן בארץ נמצאים בדילמה מיוחדת. צויי שהדמוקרטיה מוכרחה להביא לידי זהות גדולה בין הפרטים. בתוך זה מגמה אחת היא הלאומיות, המוכרחה להגיע לזהות מקסימלית של הפרטים בתוכה כדי להגיע לשותפות מקסימלית. ליצירת עם יש הכרח ביצירת זהויות המוניות כדי שהמדינה תוכל לחיות בלי חיכוכים. מדינתנו הוקמה על־ידי הדגשת הזהות הגורלית. לעומת זאת אין הנון־קונפורמיסט יכול אלא להדגיש את האוניברסליות שבאדם — להדגיש את קיום האינדיבידואל לעומת הגושים העצומים של הקולקטיב — זאת האפשרות היחידה שלפניו. אצלנו, לו היינו מדגישים את האוניברסליות, היינו הורסים את המדינה. הגישה האוניברסלית גורסת: אזרחות של כל אדם באשר הוא עומד ברשות עצמו. בתוך הלחץ האובייקטיבי של זהות וקונפורמיות הגוברות והולכות מכוח ההגדרה של ההזדהות עם כולם, ודאי מוטל על הנון־קונפורמיסט תפקיד חברתי קשה במיוחד.

הוא נתון לא רק בדילמה של סוקרטס העלול לסכן את אשיות המדינה; הוא גם צפוי לבדידות שיהיה קשה לשאתה.

תומר: לדברי כנעני על מחיר השתיקה. אינני מכיר אף אינטלקטואל שמאלי שבצורה זו או אחרת לא הגיע לכך — מתוך בחירה חפשית ולא מתוך כפייה. ודווקא מכאן כוח־ההרס הגדול.

צר לי להכניס למסגרת דיוננו את ארתור קסטלר, אך יש ב„אפלה בצהריים” שיחה בין החוקר ורובאשוב. החוקר דורש ממנו בגידה זמנית למען מטרה גדולה והוא אומר ומבטיח שבעוד 20 שנה „כתביד, שהם האמת ההיסטורית, יפורסמו על ידינו”. 22 שנה לאחר הדברים האלה בא „ד”ר ז’יוואגו”, ועדיין אותה חברה עומדת בפני אותן בעיות.

קראתי לא מעט בספרות הרוסית, ומסתבר שהיו אנשים שלא ידעו את חכמת ה„עת לשותק” ודווקא הם נשאו את אמת התקופה יותר מאותם שידעו את ההסתגלות למה שאני קורא „הגלים הקצרים של ההיסטוריה”.

ד”ר אריאלי קרא בעצם ל„התמרדות פרמננטית”. זהו האידיאל. ואין שום סכנה שחברה כלשהיא לא תגיע לקונפורמיות ולא „תש מור על שמריה”.

מסתבר שאותה התמרדות פרמננטית ממלאה תפקיד רוחני מכריע מן המדרגה הראשונה. במידה שהאדם מרגיש כי יש בכוחו לעמוד בכך, הרי תפקידו לווסת או להפריע אותם הבלמים הקיימים בהכרח בכל חברה. אינני רואה אפשרות להשלים עם מצב שהוא השעמום הגדול וגן־העדן של הטפשים. אותי הדברים האלה מפחידים. דווקא בתקופה שבה הצנטרליזציה גדולה כל־כך הרי ככל שאתה מדגיש את חירות הפרט ממילא אתה מדגיש יותר את רצון החיים וההתחדשות המתמדת של האדם, ובכך אתה ממלא תפקיד מקדם שעה שהדברים האחרים הם הקונסרביטיביות בכבודה־ובעצמה.

כנעני: בן־ציון מכיר אותי ויודע שאינני סטאליניסט. אני לא הגנתי על החוקר של רובאשוב מול ד”ר ז’יוואגו. אני מתכוון לדבר פשוט: בחברה של היום, בפרט במערבית, קל מאוד להיות נון־קונפורמיסט. זה מהול בגנדרנות וכיוצא בזה. תמיד יהיה יצר־לב באדם, תמיד יהיה מי שמאמין בספירה רוחנית, אוטונומית מאוד. כולנו נסכים שיימצא אחוז מסוים שלא ישקוט ותמיד יחפש „מה למטה ומה למעלה”, צדיק שבאמיתו יחיה. לפי־שעה עדיין אנו חיים בעולם שבו נלחמים על דברים פשוטים: על פת־לחם, על קיום מדינה. עוד לא הגיעה השעה שנצטרך לראות את הבעיה המרכזית של העולם כבעיה של „הבו תוכן לחיים”. אני אינני משתעמם גם בתקופתנו. וכלפי איש־הרוח אני מדגיש קודם־כל את ענין האחריות.

אני חוזר לבעיה הקרובה אלי — אני מחשיב מאוד את התנועה הקיבוצית, והנה אם יבוא סופר ברגע מסוכן מאוד, דווקא כשיעמוד הקבוץ שלי בפני סכנת התפוררות, וירצה דווקא לתאר זאת, הרי אציע לו שיחכה עוד חצי שנה, שנה.

ר א פ: מה יקרה בתוך חצי השנה הזאת?

כ נ ע נ י: לז היתה מדינת־ישראל נמצאת בסכנת מלחמה שתימשך חצי שנה וידעתי שמישהו רוצה לפרסם משהו שישפיע על המורל, הייתי אומר לחכות שנה, שנתיים. אני מוכן לשלם מחיר בעד דבר שאני חושב שהוא צודק.

א ר י א ל י: אינני מבין מה ההבדל בין דבר־ך על סופר הקיבוץ לבין דברי החוקר אל רובאשוב.

כ נ ע נ י: החוקר מדבר בבית־סוהר, אני אינני רוצה להכניס לשם שום איש. אני פונה לאחריותו של הסופר.

ת ו מ ר: כל משטר יוצר תמיד את זמני־החירות הממשיים או הפיקטיביים שלו, ותמיד בשם חוקי־חירות אלה הוא תובע את הדברים.

לפני שבועיים לימדתי את "השבוי" של יוהר לנוער קיבוצי בוגר, בכיתה י"ב, ונתברר איזה תפקיד מכריע יש לסיפור זה דווקא כשהוא מתפרסם בזמנו ולא במאוחר יותר. דברים כאלה יכולים למנוע "כפר־קאס" לאחר זמן. ונתברר שאווירת כפר־קאס קיימת.

ר א פ: הערה לכנעני. בתוך שאר דבר־ך אמרת שקל להיות נון־קונפורמיסט בחברה המערבית. לדעתי, קשה מאד. כדי להיות נון־קונפורמיסט אחראי, כדבר־ך, יש להתמודד ולהיאבק. "להיות אדם — פירושו להיאבק". כיום יכול אדם לעשות למען החירות רק בתוך מאבק. לגבי כל ההיסטוריה אפשר לטעון שסיכוייה הגדול של האנושות הוא ביכלתה להיאבק.

אינני יכול לתאר לעצמי חיי אדם ללא מאבק. הסכנה הגדולה ביותר לתרבות כיום איננה בית־הסוהר אלא תרבות של פטפוט בלתי־פוסק. הסכנה בסגנון תקופתנו היא האופנתיות. כל נסיון להיות נון־קונפורמיסט יכול להתקבל כעוד אופנה אחת חדשה. קנה־המידה לנן־קונפורמיסט הוא שירדפו אותו, שיספן, משהו ממש. מבחינה זו סבור אני שבדפושט של 1956 היתה רגע אדיר לאנשירות. היה מצב שבו יכלו להוכיח שהם אנשירות באמת־ובתמים. הדבר דופא ואני מאמין שהוא יקום מחדש. הוא מוכרח לקום מחדש.

היום קל יותר להיות נון־קונפורמיסט במקום שעושים צרות לאנשירות מאשר במקום שהם מסכנים מעט מאד על־ידי פטפוטם. נוצר כאן אפילו מצב שבו איש־הרוח יכול להיות לכל היותר, אם נחזור אל סוקרטס, רק "היתוש שעוקץ את הסוס האציל".

כדבר־ך, כנעני, עדיין אנו רחוקים מעולם שיהיה משעמם — אבל אנו קרובים לעולם שבו בחיי הרוח עלול להיות משעמם. כיום יש אנשירות רבים המורידים את רמתם מתוך אידיאל. נדמה להם כי שירותם לחברה מתבטא באמירת־אמן. ומכאן לנקודה היהודית שעורר ד"ר אריאלי: אתה טענת שבניגוד ללאומיות שלנו

ההדגשה הנון־קונפורמיסטית תהיה באוניברסליזם האנושי. אך לדעתי אי־אפשר לבטל כך את ערך הייחוד הלאומי. הקונפורמיזם של היחיד היהודי היה תמיד חלק מן הנון־קונפורמיזם הקיבוצי של עם שהתהלך בין עמים אחרים ולא נכנע ללחץ שלהם. היצירה הרוחנית של העם היהודי בגולה הוכיחה שעם יכול לחיות מעבר לתרבות שבה הוא נתון. לאיוול טרילינג במאמרו על פרויד ציין את אפשרויות הבקורת הנון־קונפורמיסטית של אדם שגדל בשתי תרבויות. וזה חל על המצב של העם כולו ככלל. האינדיבידואליות של העם היהודי לא היתה נפגעת אם היינו מדגישים אותה דווקא מצד זה במדינת־ישראל. אנש־רוח במדינת ישראל יש להם רקע במסורת העבר של העם כשהם שואפים לנון־קונפורמיזם. הן אצל הנביאים הן בעקשנותו המתבדלת של העם בגולה. אלה ערכים שאפשר להעמיד לפני המדינה, כי לא נוכל ליצור כאן תרבות תלושה. הערכים האנושיים האוניברסליים שהעלה אריאלי יש להם אחיזה בלאומיות היהודית, ודווקא זה הוא צד התודעה היהודית שצריך לעניין אותנו — ולא מסורת לשם מסורת.

אוכמני: חושש אני שהנון־קונפורמיזם והבינלאומיות אשר להם הטיף כאן ד"ר אריאלי מביאים לפירוק כל מסגרת חברתית. הדעה שלפיה הנון־קונפורמיזם, האוטונומיה האישית, היא ביטוי היחיד של האדם, אינה מבוססת דיה. התקדמות אנושית יכולה להיות בסירוגים קבועים ובלתי־נפסקים, בחינת חילופי־גשימה־ושאיפה. תמה אני על המטיפים למרי של קבע. הרי זה אינו אמצעי מקרב, חלק ממטרה. וכאן אני שואל לשם מה עול זה של גוֹן־קוֹנְפוֹרְמִיזְם, והגרדפות לשם מה? יש טעם בדברים רק אם אני יודע שהם מקרבים את החברה האנושית לכיוון מסוים, שאינני יודע מתי נגיע למיצויו. יש טעם לנון־קונפורמיזם אם הוא אמצעי למשהו, שלב בסולם. שאם לא כן, כלום לא יעשה איש־הרוח מוקיון של החברה, בדרך, כמו שהיה בתקופות רבות?

אינני מקבל את דברי כנעני שיכולות להיות „שעות של שתיקה“. „ימי צקלג“ הם דווקא דוגמא טובה. אם תינתן למישהו הזכות לקבוע כמה זמן מותר לשתוק, אינני יודע עד כמה תתארך „חצי השעה“. אני יכול לקבל מה שעושה יוהר, עם כל אי־האמונה, אם אני מקבל יסוד אחד, שהדור, הנערים שהוא מתאר, מפליגים אי־לשם. הם אינם יכולים להישאר בחוף, כי בחוף לא טוב. אי־אפשר להגיד: חפה עד שתפרסם את „השבוי“. „השבוי“ המופיע חצי שנה אחרי הזמן יש לו מובן אחר.

כנעני: האם באמת תמיד אנחנו נוהגים כך?

אוכמני: ודאי שלא... אינני יכול להאמין שפרסום איזה ספר שהוא יהרוס את הקבוץ, ואילו אם יתפרסם אחרי חצי שנה יהיה הכל בסדר. ההיסטוריה היא סרבנית, היא אינה רוצה להתגשם מאליה, צריך לאגוס אותה.

הזכרתם דוגמה מקסטר. אני אביא דוגמה מן הספרות הפולנית, שמשך תקופה קצרה היתה עכשיו גוֹן־קוֹנְפוֹרְמִיזְם, ואינני יודע מה ייצא מן הנון־קונפורמיזם שלה.

והנה באחד הסיפורים הפולנים החדשים יש סצינה שבה אחד הקומוניסטים הצעירים, קלמנס, שהתחנך בפולין החדשה, נאסר וחוקרים אותו, ולטובת המפלגה דורשים ממנו להודות שהוא הסגיר קומוניסטים לידי הגיסטאפו. מדגישים שזהו שקר אך הוא הכרחי לטובת המפלגה. המפלגה חשובה לו ביותר והוא מוכן להודות. יום אחד מכניסים לתאו קצין נאצי הנאשם ברצח 100 אלף איש. הפולני אינו עונה לדברי הקצין הנאצי לשעבר, אלא שפעם אחת אומר הלו: „הם אומרים שרצחתי כ־100 אנשים, וזה לא נכון. מה שעשיתי עשיתי על פי מצות המפלגה“. ואז הפולני הצעיר מכחיש כל מה שכבר הודה בו, והוא נופת את נשמתו בעינויי החקירה.

מה היה המשגה של קלמנס? הוא חשב שלמען המפלגה מותר לבגוד בדברים יסודיים, שהם אמצעים המקדשים את המטרה, ופתאום נודע לו ש —

תומר: שהאמצעים מקדשים את האמצעים.

אוכמני: שהאמצעים יוצרים מטרה אחרת. פסולה האמונה המזדקקת לאמצעים כאלה.

תומר: בדומה לכך אומר ברכט ב„גליליי“: אבוי לחברה שזקוקה לגיבורים.

אוכמני: שמענו כאן שיר־שבח לאדם תלוש מן הזמן שיסודו ותכונתו הם המרי, הנון־קונפורמיזם, וראפ מרחיק לכת בכך ומטיפ: צריך למרוד, להמרות, לא לקבל, כל אמירת־לאו מקדמת. מעניין אותי ציור זה שנתת. האמנם הוא מביא את האדם לראיה אמיתית יותר של הדברים? אם אין זה מקדם, אין בזה כל צורך! אנו חיים אמנם בזמן ובמדינה שבהם הנון־קונפורמיזם נחוץ לנו מאד. סכנות הקונפורמיות גדולות מאד. כל האמיתות שאני מאמין בהן קל מאד להפוך אותן להיפוכן, לשקר, לסיסמה, ומתוך כך לעוול, לעיוות. במדינתנו לא כל שפן. אני מקבל עלי כאן הרבה מאד עולים: נגב, חלוציות וקיבוץ וכו'. תחת מסוה זה אפשר לעוות ולעקם הרבה מאד.

אם נמלא את הנון־קונפורמיזם תוכן מסוים, הרי יש לו תפקיד גדול מאד בתוכנו. נון־קונפורמיזם הוא מאבק על אמיתות אחרות.

תומר: אני מודה שקיימת סכנה של אופנתיות בנון־קונפורמיזם. בדברי שלי ודאי לא לכך התכוונתי. על־כל־פנים, גם „צעירים וזעמים“ הם סימפטום מסוים, גם אם הוא משקף אולי את הבלתי־סימפטי והשטחי שבדברים...

ראפ: משקף באופן אמיתי אי־שביעות־רצון הקיימת בחברה אך אינו מרחיב את הראיה.

טל: אחדים טענו כנגד נסיון ההגדרות שעשיתי בתחילה, בעיקר בן־ציון, וניסו להביא אספקט חוויתי, רגשי („הרגש ת־עולם גם כשאתה שקט־עולם“).

לכאורה אספקט אנושי זה יש בו אולי כוח שכנוע, כי יש קשר בין ביטוי אינדיבידואלי שאדם רוצה למצוא לחוויותיו ובין הנון-קונפורמיזם. אבל אין קשר הכרחי בין הביטוי האינדיבידואלי לבין הרוח והנון-קונפורמיזם. שירי אמיר, למשל, יש בהם ביטוי לאינדיבידואליות, אך מכאן אין זהות הכרחית עם נוך-קונפורמיזם. דוגמת פסטרנק אף היא לא מצאה בדברי המתוכחים את ניתוחה הנכון; הנון-קונפורמיזם שלו איננו בעובדה של התמרדותו או בצד החוויה. תשוקה אינדיבידואלית לפרוץ דברים קיימת גם אצל קונפורמיסטים, גם אצלם קיים הצד האנושי. ההצטרפות לקונפורמיות יכולה לנבוע מתוך רגש אינדיבידואלי כן.

ד"ר אריאלי: אי-אפשר למצוא ביטוי אינדיבידואלי על-ידי הצטרפות להמון!

דורמן: דווקא אפשר — למשל, להתפלל ברבים כיחיד.

טל: כוונתי היתה שיש צורך לחלץ את הדיון מן המניעים הנפשיים. הנוך-קונפורמיזם של פסטרנק איננו בפעולתו אלא בערכים הגנויים במעשה שלו — בחתירה להגדרה-עצמית של האדם. זוהי החירות — האפשרות להגדרה-עצמית.

ראפ טען כנגדי: האם ויליאם ג'יימס או דיואי לא היו אנשי-רוח? אין אנו דנים כלל באישיותו של אדם זה או אחר אלא בשיטותיו. ואלו אינן אצלם רוחניות אלא אמפיריות. הן עוגנות בערובה הסנסואלית של ההווה. היה כאן משום נסיון לתקוף את הערובה התבונית והמטפיזית ולהמירה בערובה סנסואלית. יש הבדל בין קנט — ששיטתו רוחנית ביסודה: עיצוב אישיות המסוגלת לתודעה-עצמית, לבין דיואי — המתכוון לאינטגרציה של האישיות ואין שיטתו שיטה רוחנית. השיטה אינה רוחנית כי אין עמה ערובה לרוח, אין עמה כל ודאות בקיומה של רוח אלא רק בקיום הסובייקט.

אני רוצה לחזור להגדרה כי שיטה רוחנית היא שיטה העוגנת בערכים ובתכנים שיש ודאות וערביות לקיומה.

עוד הערה לראפ. לדעתו איש-רוח הוא זה שקורע חלון אל תחום חדש או מכשיר את הקרקע ליצירת תחומים חדשים. גם כאן הדיון מצטמצם באישיות ולא בשיטה.

הטכניקה כשלעצמה היא חידוש וקריעת חלון, אך הרוחני שבטכניקה איננו בעצם ההמצאה אלא במשמעות הרוחנית שניתנת לה. יש חידושים רבים שהם אנטי-רוחניים משום שהם אנטי-ערכיים — כגון טכניקה המשמשת למלחמה. הערה לאריאלי. היות והעולם המודרני רווי יחסיות של ערכים, ואני משתדל לקבוע שנחוצות ערביות למערכת העקרונות, לכן בהכרח הנון-קונפורמיזם הוא צו השעה.

ד"ר אריאלי: האם מערכת העקרונות נראית ודאית או שהיא ודאית באמת?

ראם: הרי זה כמי שאומר: „אי־אפשר לחיות בלי אמונה. לכן אני מאמין באלהים“.

טל: התפיסה ההגליאנית, למשל, נותנת ודאות. יש שיטות־הכרה שהן יחסיות בטיבן ויש שאינן יחסיות. הוא הדין בשיטת מרקס. אצל קנט הערכות אינה מטפזיות אלא אובייקטיביות. יש כאן ערכים העוגנים במסגרת אוניברסלית אובייקטיבית ולא סובייקטיבית. הסיכום שלי הוא כמו זה של אריאלי — האפייני לאדם והמייחד אותו הוא בכך שאיננו מותנה על־ידי הטבע אלא על־ידי התודעה־העצמית, התבונה. הרוחני הוא דווקא אותו דבר המחלץ את האדם מן הטבע הנתון לחוקים יחסיים שאינם תבוניים. מאחר שבמאה העשרים משתלטת על הכל תרבות אנטי־תבונית לכן איש־הרוח הוא בהכרח נון־קונפורמיסט.

יש עוד תופעה אחת, פרי המאה ה־יט, המקשה מאד על איש־הרוח שלא להיות נון־קונפורמיסט. אני מתכוון ללאומיות ולעובדה שאותם ערכים אוניברסליים, כלל־אנושיים, שגובשו במאה ה־יח — תורת זכויותיו הטבעיות, הריבוניות של האדם — יכלו למצוא את גישומן במאה ה־יט רק במסגרות לאומיות. איש־רוח הרוצה לתת ביטוי ממשי על־לאומי לאוניברסליות, על־כרחו הוא מתנגש עם הלאומיות. ואין זה מקרה שיחידים בולטים בארץ הגיעו לידי התנגשות עם הלאומיות.

ראפ: בובר איננו קונפורמיסט ואינו מתנגש עם היהדות. להפך...

טל: אני מתכוון לאחרים, צעירים יותר... איש־הרוח שהוגבל בתחום הלאומי הרי מתוך עצם נסיונו לממש את האוניברסליות הוא נעשה נון־קונפורמיסט. הערה אחת ללאומיות היהודית. המשמעות העל־היסטורית, הקבועה והמהותית של היהדות היא בודאי משמעות שאינה נותנת מקום ל־נון־קונפורמיזם. התפתחות העם היהודי היא אמנם התפתחות של זרמים שהיו נון־קונפורמיסטיים — צדוקים מול פרושים, קראים, חסידים מול מתנגדים וכו' — אבל יש בה ביהדות משמעות אחת המקיפה כל: היהדות מטבעה, מבחינת תורת ההכרה שבה, רואה את ההווה כאחדות אחת כוללת (הרב קוק, למשל), וממילא גילויים נון־קונפורמיסטיים, במידה שלא חרגו מתחום האמונה באלוהי ישראל, נשארו בתחום ראית ההווה כולה כאחדות אחת. זוהי הדת היחידה הממוגת את שלמות ההווה עם משמעות לאומית. מי שפורץ תחומים אלה אינו נון־קונפורמיסט במסגרת היהדות אלא פורץ מתחום היהדות.

ראפ: בסיכום שיחתנו הממושכת אפשר לומר שכמעט כולנו צידדנו בזכות הנון־קונפורמיזם של איש־הרוח וראינו בו תופעה הכרחית, ביחוד בימינו. באשר לנימוקים ולהשקפת־העולם המביאה ליחס חיובי זה, נתגלה ניגוד רציני למדי בין גישה רוחנית־אידיאית מובהקת לבין גישה חברתית־היסטורית.

הייתי רוצה לעשות משהו בלתי־רגיל ולסיים את הערב בציטטה מדברי סופר

יהודי מובהק, שהיה עם זאת נון־קונפורמיסט מובהק בכל יצירתו. הרי זה המשל של אליעזר שטיינברג: „סימן־השאלה וסימן־הקריאה“.

מר סימן־השאלה,
בעל דמות עקלקלה,
ושכנו אלוף־הזוקף,
היורה דבריו בתוקף,
צעקן חזק־ריאה,
הוא אדון סימן־קריאה —
התדיינו (אגב ויפוח
על אמת, מלכת הרוח)
לפני גימ"ל נקודות
חכמות ונכבדות.

„האמת רק לי“ — צורח הישרן ארוך־הגוף:
„האמת — קולי־קולות לה! כי מכאיב לה כל סילוף!“
האמת תמיד זועקת —
כי תדע שהיא צודקת!
סימנה — ישרות מקלי!
האמת רק לי!“

— „מה? כולה לך, שכן,
רק לך? הייתכן?“ —
בשאלה משיב בן־רגע יריבהו הגיבן:
„ואולי טעות מרה היא?
האמת, בעצם, מהי?
כלום איננה כל־כולה —
שאלה־על־שאלה?“

כלום אינה טבעת־דעת חמקנית ועגולה,
הנפתחת לדקה אך
ונסגרת שוב ככעך?

ואולי, חידת־פלאים היא, הגנוזה מימי עולם
באישון של עין־אדם?
מה אמרת? היא צועקת,
כי תדע שהיא צודקת?

ואפשר, דווקא להפך, בעצמה היא מפקפקת?
 ואולי היא מתכופפת תחת עול ניגון טמיר,
 שפעצם בגרון הוא: לא לשתוק — ולא לשיר?
 כלום פניה החוורים וקמוטי־המצח —
 לא סימן לחששות, לקושיות בנות־נצח?
 כלום תבל אינה כולה
 רק סימן־השאלה?

ושל הנקודות האזינו לוויפות,
 ועסקו באורך־רוח
 בניתוח מדוקדק —
 וסוף־סוף הוציאו פסק.

והפסק הוטבע באון
 על לחי־הפעמון
 וצולצל, עם רדת אופל,
 לקהל מצריח־עופל:
 „סימניקריאה לרוב —
 לאמת סימן לא טוב“.

**

כך הוכרע אותו ויפות. מה? אינכם מאמינים?
 הסתכלו: הנה עומדים כאן כל שלושה הדיינים...

(מתוך „משלי אליעזר שטיינברג“, עברית: חנניה רייכמן,
 הוצאת ג. טברסקי בע"מ, תל־אביב תשי"ד)